

практические основы гармонизации сознания и формирования целостного мышления, способствующего трансформации негативных программ, раскрытию творческих способностей и эффективному решению жизненных задач.

Ключевые слова: ноосферное образование, природосообразность, контуры головного мозга, мыслеобраз, холодинамика.

Belyaeva E., Bondar S., Zubkova L. Harmonization of a Personality as a Tool of Holistic Thinking Forming

The article considers the indissoluble connection of science and education, the need to use new scientific theories in educational concepts, methods and methodologies of knowledge resulting from the entry of science into a new evolutionary stage.

The authors examine the scientific and practical foundations underlying the harmonizing consciousness and formation of holistic thinking, which will allow to transform negative programs, disclose creative abilities and effective solution of life tasks.

It is stated that a person cannot live in new conditions without a deeper understanding of the laws of the world, cognition, human society and education. According to the article only holistic thinking that is biologically adequate to the patterns of the brain and body functioning and information itself will allow to gain a new perspective on the world and lead to the understanding of personal responsibility for their own development. New techniques of working of the brain and body will help realize the task of education and upbringing of the new generation at a qualitatively new level.

Further goals of investigation are seen in devising the programs of practical applying the tools of harmonious personality development.

Key words: noospheric education, nature conformity, circuits of the brain, thought image, holodynamics.

Стаття надійшла до редакції 13.05.2017 р.

Прийнято до друку 27.06.2017 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Прошкін В. В.

УДК 376.45.035

І. О. Григор'єва

**ОСОБЛИВОСТІ ТА ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ
САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ У ПСИХОЛОГО-
ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

На сучасному етапі розвитку психолого-педагогічної науки одним з найважливішим й актуальним є проблема розвитку самосвідомості, як

важливого складового компонента особистості. В психолого-педагогічній літературі відображено, що самосвідомість є «ядром особистості» і виконує регулюючий вплив на всі сторони життєдіяльності людини.

У роботах Л. Божовіч, Л. Виготського, І. Кона, А. Леонтьєва й ряду інших вчених розкрито різноманітні аспекти формування самосвідомості й її розвитку. У числі малодосліджених питань – умови й механізми розвитку самосвідомості в перехідні періоди онтогенезу, а саме на початку перехідного віку, коли відбуваються якісні зміни самосвідомості, що відображають розвиток соціальної й інтелектуальної активності. Було встановлено, що на формування особистості та її самосвідомості вирішальний вплив роблять соціальні, психічні і фізіологічні умови й фактори.

Найважливішим психологічним процесом підліткового віку є становлення самосвідомості й стійкого образу «Я». Критикуючи введене Е. Шпрангером поняття «відкриття «Я», яке може бути прийнято буквально, як «відкриття» чогось існуючого, але невідомого дитині, Л. Виготський разом з тим погодився, що формування самосвідомості складає квінтесенцію й головним цього є підсумок перехідного віку.

І. Бех підкреслює, що розвиток умінь у підростаючого покоління жити в мирі й гідності має комплексний характер й передбачає виховання певних громадянських, моральних, інтелектуальних, емоційно-вольових якостей особистості [5].

У психології під самосвідомістю розуміється процес пізнання людиною самого себе, в результаті якого формується уява про себе в якості суб'єкта дій й переживань і складається емоційно-ціннісне відношення.

Більшість авторів відокремлюють у самосвідомості два основних компонента: когнітивний і емоційний (М. Лисіна, В. Столін, І. Часникова)

І. Часникова уявляє самосвідомість, як єдність трьох компонентів: самопізнання, емоційно-ціннісне відношення до себе й саморегуляція поведінки особистості. І. Кон включає у структуру самосвідомості чотири компоненти: пізнання своєї тотожності, пізнання свого «Я», осмислення своїх психічних якостей й певну систему моральної самооцінки обумовлену соціальними факторами. Л. Олійник виділяє шість компонентів структури самосвідомості: самопочуття, самооцінка, самоконтроль, самокритичність, саморегуляція.

Більш послідовна концепція самосвідомості сформульована В. Століним. Згідно з трьома видами активності, він виділив три рівні у розвитку самосвідомості: оргазмічна, індивідуальна й особистісна.

Оригінальну концепцію структури самосвідомості запропонувала В. Мухіна. Згідно цієї концепції розвиток самосвідомості відбувається в наступній історично сформованій й соціально обумовленій структурі: ім'я плюс особистісний займенник (за якими стоять фізичний облік й індивідуальна духовна сутність людини).

Під моральним розвитком традиційно розуміється процес засвоєння ролей і конвенцій, диктуючи, як слід поступати, взаємодіючи з іншими людьми. В результаті дослідження ролевої поведінки було виділено 3 аспекти морального розвитку (Santrock J.W.):

1. Яку поведінку підлітки вважають етичною (наприклад, міркуючи про неприйнятну поведінку, діти традиційно називають обман).

2. Наскільки узгоджується спостережувана поведінка підлітків з відомими їм етичними нормами (наприклад, під впливом яких обставин підлітки починають обманювати, не дивлячись на те, що рахують обман непринятною поведінкою).

3. Які переживання виникають у підлітків, після того, як вони свідомо порушують відомі етичні норми (наприклад, чи є провина результатом порушення деякого правила).

Таким чином, у вивченні морального розвитку умовно можна виділити три значущі аспекти: моральне мислення, моральна поведінка і переживання, пов'язані з моральним вибором. Виділяють три підходи до вивчення морального розвитку (Alexander T., Santrock J.W. та ін.):

Згідно психоаналітичному підходу підлітки вимушені адаптуватися до стандартів дорослих, оскільки прагнуть уникнути неприємного відчуття провини. Прагнення уникнути дискомфортного відчуття провини спонукає підлітків засвоювати моральні стандарти. Ознаками нормального етичного розвитку є: ідентифікація з батьками, інтеграція батьківських норм поведінки і здатність переживати почуття провини. Дослідження морального розвитку підлітків в рамках психоаналітичного підходу зосереджені на вивченні афективно-емоційних реакцій підлітків. Психоаналітиків цікавить, як підлітки реагують на фрустрацію: визнання, самобичування, розкаяння совісті, неспокій. Емоційні реакції підлітків є якнайкращим показником їх морального розвитку.

Існує велика відмінність в розумінні морального розвитку дитини в психоаналітичному підході і в **теорії соціального навчання**. Ця відмінність стосується розуміння процесу ідентифікації. У теорії соціального навчання Альберта Бандури розвиток моральності є процес навчання. А. Бандура, вважаючи, що моральність формується батьками через заохочення, покарання, за допомогою імітації і моделювання. Підлітки засвоюють способи регулювання поведінки, імітуючи поведінку батьків. Слід чекати, що підлітки скоріше опиняться під впливом батьків, які демонструють спонтанність, душевне тепло і компетентність. Якщо ці характеристики відсутні або мінімально виражені, підлітки у меншій мірі успадковуватимуть батьківські стандарти моралі.

Ключовим поняттям когнітивістського підходу до морального розвитку є моральне мислення. Так, здатність підлітків продукувати моральні думки й демонструвати своє розуміння таких думок знаходиться в центрі розгляду в рамках цього підходу. Найбільш відомі теоретики, які вивчали підліткове моральне мислення й думку, – Ж. Піаже і Л. Колберг. Обидва автори є прихильниками теорії

стадіального розвитку підліткового морального мислення. Вони вважають, що етичний розвиток дискретний, тобто є серією стадій. Ранні стадії замінялися прогресивнішими. Нова моральна стадія є результат структурних змін в когнітивних здібностях дитини. Ж. Піаже і Л. Колберг показали, чим моральне мислення підлітка відрізняється від етичних категорій дорослого.

Ж. Піаже визначав мораль як «пошану індивідуума до норм суспільного устрою і його відчуття справедливості», а «будь-яка мораль складається з системи правил, і суть всієї моралі слід шукати в пошані індивіда до цих правил» [с. 329].

Ключова ідея Ж. Піаже – егоцентризм обмежує можливості підлітків в багатьох сферах розвитку, включаючи моральне. Таким чином, істотним проривом в моральному розвитку буде саме редуція егоцентризму. Згідно Ж. Піаже, підлітки спілкуючись з дорослими, однолітками й дітьми меншого віку, відкривають для себе, що можливе різне сприйняття однієї і тієї ж події. Необхідність вирішувати саме когнітивні задачі спілкування призводить до того, що розвиваються когнітивні структури, які є передумовою розвитку моралі.

Л. Колберг представив моральний розвиток, як послідовність з 6 стадій. На думку Л. Колберга, кожна людина починає свій моральний розвиток з першої стадії, але далеко не кожен доходить в своєму розвитку до шостої.

Серед випробовуваних Л. Колберга були діти, підлітки, дорослі, яким пропонувалося обговорити серію моральних дилем. Л. Колберг вважав, що більшість дітей до 9-річного віку знаходяться на доковенціональному рівні морального розвитку. Цікаво, що в даному дослідженні деякі дорослі, зокрема з деліквентною поведінкою, також займали цей рівень. Більшість підлітків в рішенні моральних дилем демонстрували конвенціональний рівень моральної свідомості. Відповіді лише незначній частині підлітків відповідали конвенціональному рівню, який, як правило, характерний для дорослих старше 20 років, причому для невеликого їх числа.

Кажучи, що моральна свідомість підлітка або дорослого конвенціональна, ми припускаємо, що вони підкоряються законам і підтримують конвенції суспільства просто тому, що це закони і конвенції суспільства, в якому вони живуть. Моральне мислення осіб, які досягли конвенціонального рівня, набагато глибше. Вони прагнуть до того, щоб ті правила котрі існують в суспільстві відповідали вищим моральним принципам. Іншими словами, якщо закони суспільства вступають в конфлікт з власними принципами конвенціональної особи, така особа продовжуватиме слідувати своїм власним принципам.

У теорії Л. Колберга моральна орієнтація індивіда розглядається як продукт або результат когнітивного розвитку, який у свою чергу обумовлений генетичними задатками і соціальним досвідом. Дитина в своєму моральному розвитку проходить все або частину стадій в

інваріантній послідовності – від ранішого до більш пізнішого. Прогрес в моральній свідомості відбувається тому, що щоденна міжособистісна взаємодія просто вимушує дитину в думках ставити себе на місце іншого (прийняти роль іншого), щоб ефективно спілкуватися. Підкреслюючи незаперечну важливість соціального навчання Ж. Піаже і Л. Колберга, проте, розглядаючи моральний розвиток як розвиток когнітивний, де соціальне оточення лише формує те середовище, в якому когнітивні процеси активно розвиваються. Досягти прогресу в моральному розвитку можна, стимулюючи розвиток пізнавальних процесів (увага, пам'ять, мислення): дитина дістає можливість конструктивніше переробляти соціальний досвід, адекватніше реагувати на сімейні й шкільні ситуації.

Багато положень теорії Л. Колберга виглядають дискусійними: універсальність виділених стадій, зв'язок між моральним мисленням і коефіцієнтом інтелекту, віком, статусом і т.п. На наш погляд, найцікавішим є питання, що стосується можливості впливу на процес прогресу стадій.

Деякі дослідники намагалися підвищити рівень морального розвитку дитини, формуючи при рішенні моральних дилем когнітивний конфлікт (цит. по Т. Alexander). Рішення моральної дилеми, яке пропонувала дитина, піддавалося критиці, причому використовувалися аргументи характерні для вищої, ніж демонструвала дитина, стадії морального розвитку. Така стимуляція привела до формування у дітей здатності будувати зріліші моральні думки. Тобто, безперечно, що когнітивний конфлікт (або когнітивний дисонанс) є гарним мотивом до розвитку когнітивної компетенції. Проте залишається відкритим питання: чи стала і поведінка, дітей, які брали участь в дослідженні більш конвенціональною, в той час як їх моральна свідомість ускладнювалась? Що є тією ланкою, яка спонукає дитину розуміння перетворити на дію?

Ж. Піаже вважав, що дитяче мислення завжди релевантне вимогам віку і не слід розглядати дитячу логіку, як результат простого невміння пристосуватися. Такий підхід дозволяє нам, проводячи психодіагностику, скласти орієнтовну програму корекційної роботи з підлітками:

- 1) розглядати різні форми соціальної поведінки, як «поведінку з метою»;
- 2) вирішуючи проблему асоціальної поведінки, зробити акцент на когнітивну сферу.

Проте аналіз психолого-педагогічної літератури не дає змогу виявити єдиного, загально визнаного підходу до визначення проблеми асоціальної поведінки підлітків. Природно немає і єдиного розуміння щодо діагностичних критеріїв, корекції поведінки і особового розвитку підлітків. Кожний з наявних підходів має свої підстави, власну логіку.

Отже, виходячи з цього можна зробити висновок що до підліткового віку розвиток самосвідомості відбувається стихійно, примусово без участі суб'єкта в її формуванні. Тому поруч зі

збереженням стихійної лінії розвитку самосвідомості, з'являється ще одна основна її лінія, передбачаючи активність самого суб'єкта в цьому процесі. У підлітків виникає потреба озирнутися на самого себе, зрозуміти себе як особистість, відмінну від інших і згідно з вибраним взірцем. Це, у свою чергу викликає в нього потяг до самореалізації й самовихованню.

Список використаної літератури

1. Божович Л. И., Славина Л. С. Психологическое развитие школьника и его воспитание / Л. И. Божович, Л. С. Славина. – М. : Знание. 1979. – 96 с. **2. Выготский Л. С.** Проблема культурного развития ребенка / Л. С. Выготский // Вестн. МГУ. Сер. 14. Психология. – 1991. – №4. – С. 5–19. **3. Кон И. С.** Открытие «Я» / И. С. Кон. – М., 1978. – С. 300–304. **4. Пиаже Ж.** Теория Ж. Пиаже / Ж. Пиаже // История зарубежной психологии 30-60-е гг XX века. – М. : МГУ. – 1986. – С. 235–244 **5. Солсо Р. Л.** Когнитивная психология. – Пер. с англ. / Р. С. Солсо. – М. : Тривола, 1996. – 457 с. **6. Alexander T., Roodin P., Gorman B.** Developmental Psychology. – Toronto: D. Van Nostrand Company, 1980. – 477 p. **7. Santrock J. W.** Life – Span Development. Dubuque, Iowa: Wm. C. Brown Publishers, 1983 – 625 p.

Григор'єва І. О. Особливості та етапи формування моральної самосвідомості підлітків у психолого-педагогічних дослідженнях

У статті висвітлюється теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури щодо формування моральної самосвідомості, як основної складової особистості підлітка.

Ключові слова: формування самосвідомості, крос-культурний аспект, підліток.

Григорьева И. А. Особенности этапы формирования морального самосознания подростков в психолого-педагогических исследованиях

В статье осуществлен теоретический анализ психолого-педагогической литературы по вопросам особенностей и этапов формирования морального самосознания как основной составляющей личности подростка

Ключевые слова: формирование самосознания, кросс-культурный аспект, подросток.

Grigorieva I. Features and Stages of the Formation of Moral and Self-Consciousness Teenagers in Psychological and Pedagogical Research

In the article the theoretical analyze of the psychological and pedagogical literature concerning to the forming of moral self-consciousness of the adolescents. The recommendations concerning to the further investigation of this question are proposed.

Key words: the forming of moral self-consciousness, cross-cultural aspect, adolescent. teenagers.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2017 р.
Прийнято до друку 27.06.2017 р.
Рецензент – д.п.н., проф. Караман О. Л.

УДК 159.922.6-053.8/9(045)

О. С. Звонок

ДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ ДОРΟΣЛІСТЬ І ЗРІЛІСТЬ У ВІКОВІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Сучасна реальність життя показує, що суспільство переживає кризу, яка полягає в зниженні рівня самосвідомості кожного окремого його члена. Найчисленнішими й працездатними його представниками є люди, так званого середнього віку, люди, які досягли дорослості. Саме їм доводиться приймати найбільш значимі та відповідальні рішення у всіх сферах нашої життєдіяльності. Вони детермінують події, які відбуваються в нашому суспільстві.

Дорослість є найтривалішим періодом у житті людини, коли перед нею постають важливі та складні задачі життя. Необхідно досягти найвищого рівня в розвитку, найбільш повно і якісно персоніфікуватися, досягти гармонії із самою собою та у взаємодії з навколишнім світом, пізнати і реалізувати свої можливості, самоствердитися в професії, суспільстві, влаштувати сімейне життя, турбуватися не тільки про себе, але і про своїх близьких. Незважаючи на чималі переживання і неприємні відкриття, людина повинна збагатитися життєвою мудрістю, знайти собі гідне місце і вибрати адекватні ролі в нових реаліях свого буття, розважливо і зріло вдивлятися у вічність, тобто стати зрілою.

Виділення основних сутнісних характеристик дорослості та зрілості допоможе більш повно і чітко уявити собі «модель зрілої людини», яка б із більшою відповідальністю ставилася до свого життя, до своєї ролі в суспільстві.

Дослідженням дорослої людини займалися Б. Ананьєв, О. Бодальов, Л. Петровська, А. Деркач (поняття «акме»), В. Слободчиков, Г. Цукерман, Г. Шихі (вікові кризи дорослої людини), К. Хорні, П. Массеп, Е. Еріксон («заспокоєність» і «не заспокоєність»), Г. Олпорт, А. Маслоу (поняття самоактуалізації), Є. Старовойтенко, О. Акіменко.

На сьогоднішній день автори, що вивчають дорослість, сходяться на тому, що даний віковий період неоднозначний за своєю складністю, сутнісним задачам і особливостям. У різні історичні періоди під дорослістю розумівся різний віковий діапазон. Різні автори поділяють